

HET KROMME-RIJNGEBIED

TIJDSCHRIFT VAN DE HISTORISCHE KRING 'TUSSEN RIJN EN LEK'

- > Houtense familienamen
- > Mini-gemeente Rhijnauwen in 1840
- > Kuyperkaartjes Kromme Rijngebied

HISTORISCHE KRING TUSSEN RIJN EN LEK

2020 | 54 | NR 2

Kuyperkaartjes van het Kromme Rijngebied

In de periode 1864-1871 werkte cartograaf Jacob Kuyper aan een gemeentatlas van Nederland. Van de elf provincies in ons land en van alle gemeenten, dus ook van die in het Kromme Rijngebied, tekende hij een kaartje. Speciale aandacht kregen de grenzen, die hij met twee kleuren liet benadrukken. In veel gevallen vormden wegen, sloten, vaarten, weteringen of rivieren zo'n provincie- of gemeentegrens of een deel daarvan. Liep de grens dan door het midden of langs een rand?

Jacob Kuyper (1821-1908) was een gewezen belastingambtenaar, maar vooral ook aardrijkskundige, cartograaf, tekenaar-redacteur en medeoprichter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (figuur 1). Hij stelde in de periode 1857-1880 verscheidene atlasen samen, waaronder de bekende *Gemeentatlas van Nederland*. De kaarten die hij hiervoor tekende, werden onder andere gebundeld per provincie, maar waren ook los verkrijgbaar. Ze werden uitgegeven door Hugo Suringar (1834-1911) te Leeuwarden, die daar een boekhandel, uitgeverij, drukkerij en veilinghuis had. Suringar begon in 1864 met het aanbrengen van Kuypers gemeentatlas of onderdelen daarvan (figuur 2). De eerste oproep tot voorintekening vermeldt nog 1138 verschillende kaarten¹. Uiteindelijk zouden het er 1205 worden², inclusief de overzichtskaarten per provincie.

Bronnenmateriaal

Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van zijn kaartjes op reeds bestaande kaarten, zoals de kaart van de provincie Utrecht van Kips en Nunnink uit 1850, die heruitgegeven werd in 1862³. Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een conceptkaart toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om 'van die drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren⁴.

1 **Jacob Kuyper**, tekenaar-redacteur van de *Gemeentatlas van Nederland*, ca 1866.

Jaartal, oppervlakte en aantal inwoners

De kaartjes van de gemeenten in het Kromme Rijngebied (figuur 3) zijn voorzien van een jaartal: 1865, 1867 of 1868. 'Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken', zo schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. De kaart van Langbroek (figuur 4) vermeldt overigens nog geen jaartal en is vermoedelijk uit 1864.

Om bij het gebruik van een variabele schaal

* **Kees Floor** (1947) werkte als meteoroloog bij het KNMI in De Bilt. Hij schreef talrijke artikelen voor de Volkskrant, diverse weerbladen en periodieken van historische verenigingen.

HUGO SURINGAR te Leeuwarden stelt alom de intekening open op een

GEMEENTE-ATLAS

VAN
UTRECHT,
naar officiële bronnen ontworpen door
J. KUIJPER.

Van elke der 75 gemeenten dezer provincie zal eene afzonderlijke kaart worden gegeven, groot $17\frac{1}{2}$ op 14 ned. duim, binnen den rand gemeten. — Iedere kaart zal, net gekleurd, aan de intekenaars op dezen Atlas worden berekend, tegen **niet meer dan zeven cents.** — Afzonderlijke kaarten zullen verkrijgbaar zijn à **10 cts.** per stuk, ten behoeve van het **onderwijs** 20 exempl. van ééne kaart à **f 1,50** en 50 exempl. à **f 3.—**

2 links **Advertentie uit het Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 14 juni 1864.**

3 rechts **Uitsnede uit kaart van de provincie Utrecht, gedateerd 1866, uit de Gemeente-atlas van Nederland, deel provincie Utrecht. De gemeentegrenzen zijn aangegeven met stippellijnen. De namen van plaatsen die zijn aangeduid met open rondjes, zijn tevens gemeentenamen. De provinciegrens, die de Nederrijn en de Lek volgt, is slordig ingekleurd.** Bron: Beeldbank Regionaal archief Zuid-Utrecht (RAZU) LeW_5D3_17677

toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten, werden verder de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. De oppervlakte was te vinden in gegevens van het kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

Langbroek

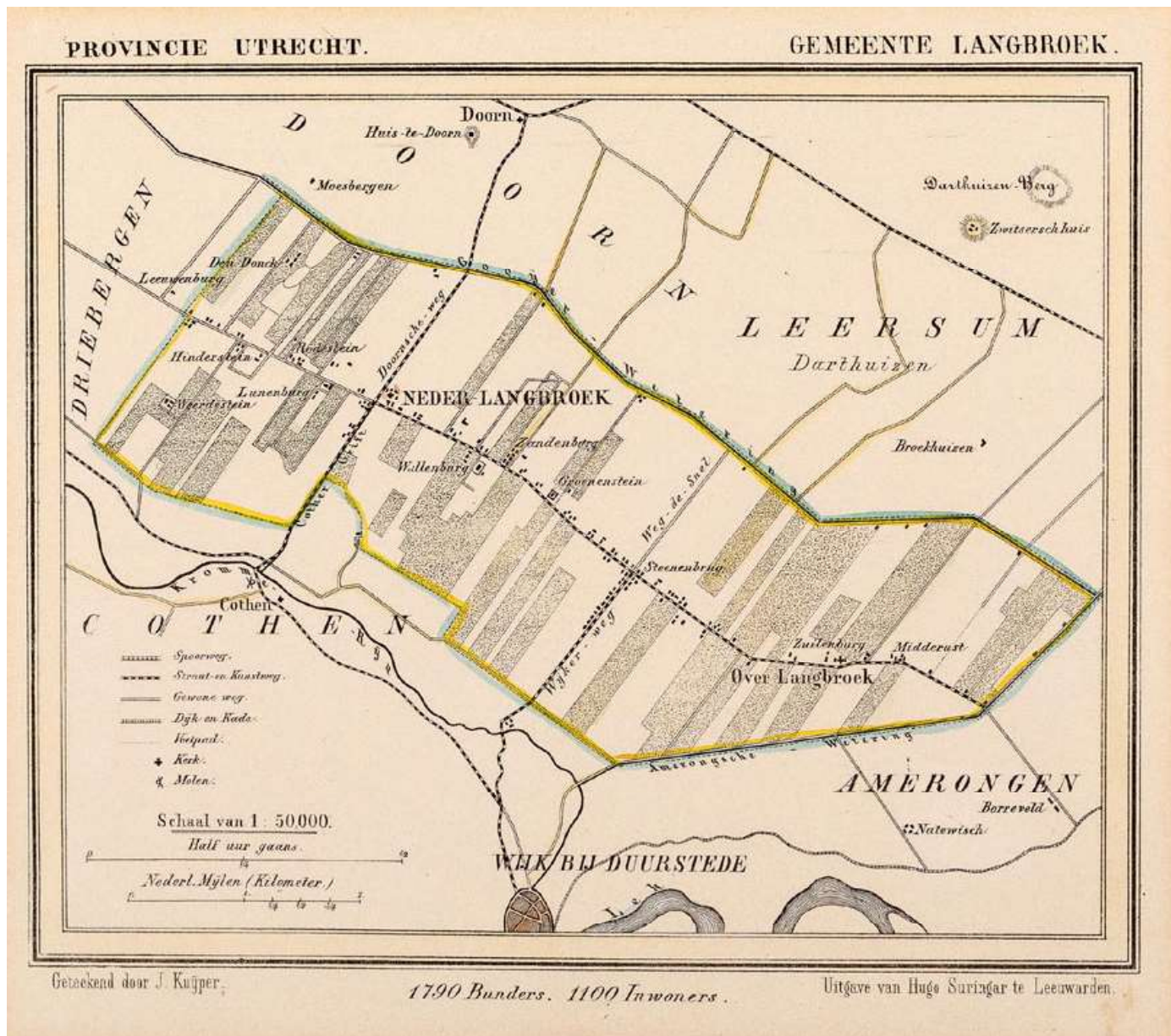
Vanuit zijn woonplaats Amsterdam stuurde Kuyper de gereedgekomen kaartjes in pakketjes naar zijn uitgever in Leeuwarden; hij kreeg f 2,50 per kaartje, ongeacht de hoeveelheid

werk die het tekenen van zo'n kaartje kostte. Zo noemt Kuyper in een briefwisseling met zijn uitgever nadrukkelijk Langbroek als voorbeeld van een eenvoudig geval: geen buitens, geen vestingen, geen bergen, maar naast wat recht-toe-recht-aan wei- of bouwland alleen enkele, iets bewerkelijker bospercelen. Overigens gaf de gemeentekaart van Langbroek hem nog wel wat extra werk. Hij had een voorlopige versie van die kaart namelijk gebaseerd op de eerder genoemde provinciekaart. Daarna kreeg hij echter de Topografische Militaire Kaart onder ogen, met vermeldingen als Weerdestein, Zuilenburg en Midderust, die ontbraken op de provinciekaart. Hij voegde ze toe voor de defi-

De negen gemeenten in het Kromme Rijngebied volgens de gemeenteatlas van Jacob Kuyper, 1864-1868.

Naam gemeente	jaar	oppervlakte	aantal inwoners	schaal
Houten	1867	3443	1600	1: 75 000
Wijk bij Duurstede	1865	1990	2750	1: 50 000
Langbroek	1864?	1790	1100	1: 50 000
Schalkwijk	1868	1789	1100	1: 50 000
Werkhoven	1864?	1661	1000	1: 50 000
Cothen	1864?	1211	750	1: 37 500
Bunnik	1867	1019	1100	1: 50 000
Tull en 't Waal	1868	871	550	1: 50 000
Odijk	1867	648	500	1: 25 000

De kaarten zijn te vinden op de beeldbank van het Regionaal Archief Zuid Utrecht, RAZU.nl. Zoekterm: Suringar.

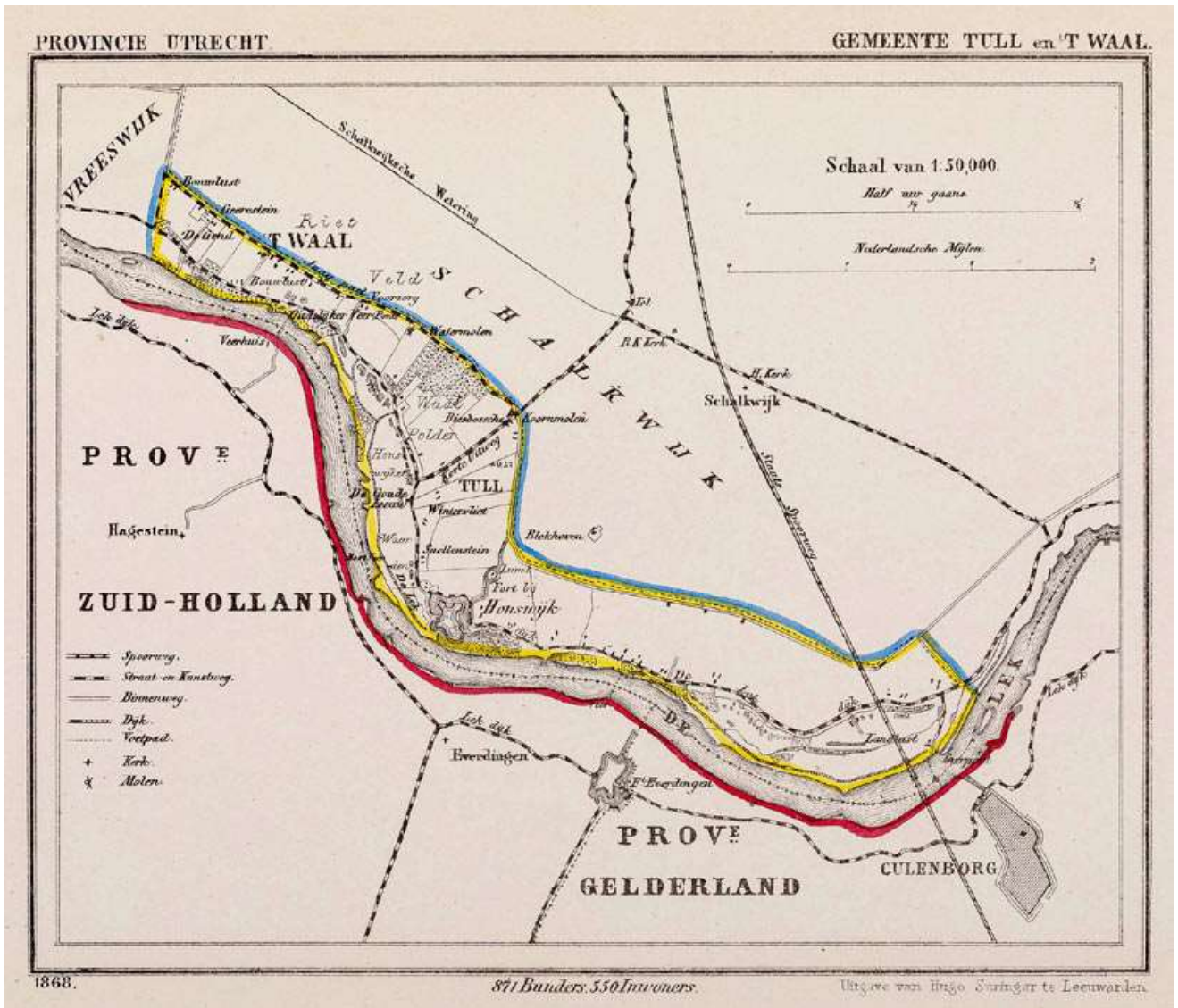
4 Kaart van de gemeente Langbroek door Jacob Kuyper, vermoedelijk uit 1864. Bron: Beeldbank RAZU LeW_5D4_09057

nitieve versie van zijn gemeentekaart de deur uit ging.

Inkleuren

De kaartjes werden in koper gegraveerd, gedrukt in zwart-wit en vervolgens opgezonden naar een 'kleurderij', bijvoorbeeld die van G.J. Geestman uit Amsterdam of die van J.J. Sleijser uit Leiden. Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur ('het zal wonderen doen voor het oog') als voor de uitgever een hoge prioriteit. Suringar had eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden. Commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, bleken destijds

echter nog niet beschikbaar. Daarom moest het inkleuren met de hand gebeuren, in het geval van de hierbij getoonde kaarten veelal door kinderen. Pas in 1869, na het verschijnen van het Utrechtse deel van de *Gemeente-atlas van Nederland*, trad het kinderwetje van Van Houten in werking; de Arbeidsinspectie die op naleving ervan toe moest zien, werd pas ingesteld in 1890. Wie alleen fairtrade producten wil kopen die eerlijk en zonder gebruik making van kinderarbeid tot stand zijn gekomen, moet dus de Kuyperkaartjes, die thans nog steeds - maar dan tegen aanzienlijk hogere prijzen dan destijds - door verscheidene antiquairs worden aangeboden, links laten liggen.

5 Kaart van de gemeente Tull en 't Waal door Jacob Kuyper, 1868. De gemeentegrenzen zijn aan de binnenzijde geel gemarkeerd en aan de buitenzijde blauw bij gemeenten in de provincie Utrecht en rood bij gemeenten in andere provincies. Waar de Lek gemeentegrens en tevens provinciegrens is, is dat op de zwart-wit tekening in het midden van de rivier aangegeven met streepjes en kruisjes. De inkleuring suggereert dat de grenzen de oevers volgen en dat de rivier niet ressorteert onder een van de aanliggende gemeenten. Bron: Beeldbank RAZU LeW_5D4_12003

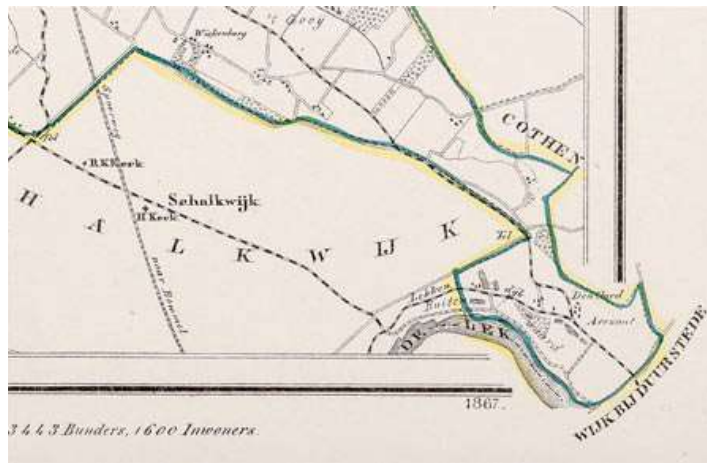
Twee of drie kleuren

Geestman vroeg f 2,25 per duizend gekleurde exemplaren, Sleijsjer was nog iets duurder. Om de kaartjes te verlevendigen en tegelijkertijd de ligging van de gemeentegrenzen te verduidelijken, moesten die grenzen, die met streepjeslijnen waren aangegeven, geaccentueerd worden met twee kleuren. De kleur aan de binnenzijde moest een andere zijn dan aan de buitenzijde. Grenzen met gemeenten in een andere provincie kregen aan de buitenzijde een andere kleur dan grenzen met buurgemeenten in dezelfde provincie. Zo is bijvoorbeeld op de kaart van de toenmalige gemeente Tull en 't Waal (figuur 5) de kleur aan de binnenzijde

van de gemeentegrens geel. De buitenzijde van de grenzen met de Utrechtse gemeenten Schalkwijk en Vreeswijk is aangegeven in blauw; voor buitengrenzen met Culemborg (Gelderland) en Everdingen, Hagestein en Vianen (destijds Zuid-Holland) is de kleur rood gebruikt.

Het kleurgebruik in de kaart van Tull en 't Waal is volgens het boekje. Misschien had het nog iets netter gekund, maar toch konden Suringar en Kuyper tevreden zijn over het resultaat. Dat was overigens bepaald niet altijd het geval. Geregeld ergerden ze zich aan de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd (vgl. figuur 3), het beperkt aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van

6 Uitsnede uit de kaart van de gemeente Houten door Jacob Kuyper, 1867. De cartograaf positioneert de grens in het midden van de rivier, de inkleuring daarentegen volgt de oevers. Tegen de afspraken in is voor de kleur van de buitenzijde van de grens met het Gelderse Culemborg dezelfde tint gekozen als bij de grenzen met de Utrechtse buurgemeenten. Bron: Beeldbank RAZU LeW_5D4_11998

de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld. Zo heeft op de kaart van Houten (figuur 6) de buitenzijde van de grens met het Gelderse Culemborg ten onrechte dezelfde gele kleur als de grenzen met Utrechtse buurgemeenten Schalkwijk en Cothen. Op de kaart van Wijk bij Duurstede (figuur 7) ontbreekt de inkleuring aan de buitenzijde van de grenzen met de Gelderse gemeenten Maurik, Beusichem en Culemborg zelfs geheel.

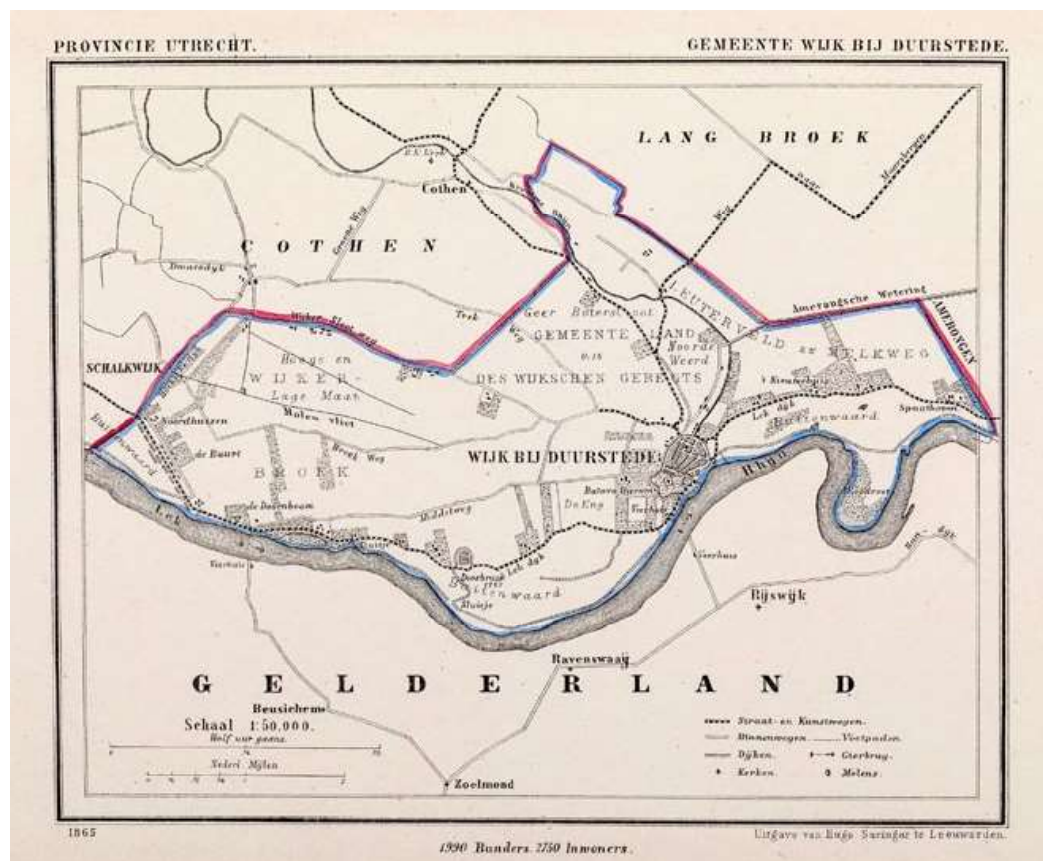
Levering

Na het inkleuren gingen de pakketten kaartjes weer terug naar Leeuwarden, van waaruit ze werden verspreid aan de intekenaren of verzonden naar nieuwe klanten: ambtenaren en besturen, particulieren en andere geïnteresseerden, maar ook scholen, die losse kaartjes van de eigen gemeente tegen een gereduceerde prijs konden inkopen. De volledige atlas met

1205 kaarten kostte in 1871 ongeveer zeventig gulden; een atlas van de provincie Utrecht met 74 kaarten kwam op ongeveer zes gulden. Tegenwoordig zal men voor zo'n uitgave aanzienlijk dieper in de buidel moeten tasten.

Wegen en waterlopen als gemeentegrenzen

De grenzen, zoals die op de Kuyperkaartjes zijn aangegeven, waren officieel vastgelegd in 1832 door landmeters van het kadaster in overleg met burgemeesters van de betrokken gemeenten⁶. Wel waren in de tussentijd enkele kleinere gemeenten bij een grotere buurgemeente

7 Kaart van de gemeente Wijk bij Duurstede door Jacob Kuyper, 1865. De buitenzijde van de grens met de Gelderse gemeenten Maurik, Beusichem en Culemborg is niet ingekleurd. Bron: Beeldbank RAZU LeW_5D4_12003

gevoegd, zoals Rhijnauwen bij Bunnik en Oud-Wulven en Schonauwen bij Houten, waarbij de grenzen tussen de fuserende gemeenten waren komen te vervallen.

Bij de grensbepaling van 1832 hadden grenscheidings die gemakkelijk in het landschap terug te vinden waren, de voorkeur. In de processen-verbaal van grensbepaling wordt dan ook geregeld verwezen naar wegen, sloten, vaarten, weteringen en rivieren. De Kromme Rijn volgde bijvoorbeeld een deel van de grens van vrijwel alle gemeenten in het gelijknamige gebied; de Lek vormde de zuidelijke gemeentegrenzen van Tull en 't Waal tot Wijk bij Duurstede.

Grensdetails

Hoewel Kuyper er in zijn tekeningen en inkleuring van de kaarten blijk aan gaf sterk hechten aan een duidelijke weergave van de gemeentegrenzen, was de schaal waarop hij zijn kaarten vervaardigde en de gekozen manier van presenteren van de verschillende elementen niet geschikt voor een gedetailleerde weergave daarvan. Zo geeft hij waterlopen aan met een dikke zwarte lijn en gemeentegrenzen met een zwarte streepjeslijn. In gevallen waarin de grens door het midden van een vaart of wetering loopt, zou de gestreepte grenslijn niet zichtbaar zijn op de ondergrond van een getrokken zwarte lijn. Dergelijke gevallen deden zich onder andere voor bij de Schalkwijker Wetering, die de grens vormde tussen Schalkwijk en Houten en bij de Kromme Rijn, waar deze de grens volgde tussen Cothen en Wijk bij Duurstede. In het eerste geval trok Kuyper op de kaarten van de beide gemeenten de grens aan de Schalkwijkse kant van de wetering, zodat het erop leek dat deze waterloop in zijn geheel ressorteerde onder Houten. In het tweede geval situeerde Kuyper de Kromme Rijn op de kaart van Cothen op Cothens grondgebied, terwijl hetzelfde stuk van de rivier op de Kaart van Wijk bij Duurstede binnen de grenzen van die gemeente ligt. Zo kon hij beide burgemeesters, die zo vriendelijk moesten zijn om te reageren op concepten van de gemeente-kaarten, te vriend houden.

Ook de grenzen aan de oostkant van Langbroek waren moeilijk gedetailleerd weer te geven. De Gooyer Wetering hoorde bij Leersum, terwijl de ten zuiden daarvan gelegen weg onder Langbroek viel. De Ameronger Wetering lag in

de gemeenten Amerongen en Wijk bij Duurstede, maar de naastgelegen 'Weg na Leersum' behoorde tot de gemeente Langbroek. De Kuyperkaarten van Langbroek (figuur 4), Leersum, Amerongen en Wijk bij Duurstede (figuur 7) suggereren ten onrechte dat de beide weteringen binnen de gemeente Langbroek liggen.

De Lek als grensrivier

De aanduiding en inkleuring van de zuidelijke grenzen van de gemeenten langs de Lek op de Kuyperkaartjes verdient speciale aandacht. Op de kaart van Wijk bij Duurstede uit 1865 (figuur 7) is de positie van de grens in het midden van de rivier op de tekening in zwart-wit alleen weergegeven aan het begin en het eind van de gemeente; de inkleuring verloopt daarentegen langs de rechteroever. Op de kaart van Houten uit 1867 (figuur 6) is de gemeentegrens in het midden van de Lek aangegeven met een zwart-witte streep-puntlijn. De beide oevers zijn gekleurd, zij het dat de linkeroever zoals eerder aangegeven eigenlijk een andere kleur zou moeten hebben dan is gebruikt bij grenzen met Utrechtse gemeenten Cothen en Schalkwijk. De zuidgrenzen op de kaarten uit 1868 van de gemeenten Schalkwijk (niet afgebeeld) en Tull en 't Waal (figuur 5) zijn aangeduid met om en om zwart-witte streepjes en kruisjes. Ook hier zijn de oevers weer gekleurd, ditmaal met een aparte, rode kleur voor de provincies Gelderland en Zuid-Holland. De tekeningen van Kuyper laten terecht zien dat het gezag van de aanliggende gemeenten zich uitstrekt tot het midden van de rivier; de inkleuring suggereert ten onrechte dat de Lek, net als eertijds in de Franse tijd, onder geen enkele gemeente valt.

Noten

- 1 Volgens een advertentie in de *Oprechte Haarlemse Courant*, 16 juni 1864.
- 2 *Tentoonstelling van hulpmiddelen voor den boekhandel*, augustus 1881.
- 3 Floor, K.: 'Herdruk Utrechtse provinciekaart', *Het Kromme-Rijngebied* 53/2 (2019) 12-15.
- 4 Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, Allard-Pierson, UvA.
- 5 Keyser, M.: 'De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19^e eeuw', *Caert-Thresoor*, 11/4, (1994) 81-86.
- 6 Floor, K.: 'Bepaling van de gemeentegrenzen in het Kromme Rijngebied', *Het Kromme-Rijngebied* 53/4 (2019) 81-86.